

МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В ЖИТТІ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Для українців з давніх часів було характерним прагнення до самоорганізації, до досягнення справедливої й демократичної суспільної угоди. Громадська та особиста ініціатива завжди відіграла тут ключову роль. Виразними прикладами цієї якості у певні періоди вітчизняної історії можна вважати устрій Запорізької Січі або статuti православних церковних братств. Крізь призму діяльності громадських організацій та їх прототипів простежуються характерні національні риси.

На українських землях, починаючи від доби литовсько-польського панування і аж до першої половини ХІХ ст., було поширене так зване Магдебурзьке право – середньовічний кодекс міського самоврядування, що первісно склався в німецькому місті Магдебурзі.

Різними модифікаціями цього права користувалися Львів, Хуст, Самбір, Коломия, Дрогобич, Луцьк, Кам'янець (Кам'янець-Подільський), Кременець, Рівне, Житомир, Київ та багато інших міст. Магдебурзьке право забезпечувало для осілих мешканців міста – міщан – власну систему юридичних норм та незалежне судочинство. Керівним міським органом був виборний Магістрат. У Львові, приміром, Магістрат містився в старій ратуші, що стояла на місці існуючої, посеред пл. Ринок. У Києві будівля Магістрату на Подолі (сучасна Контрактова пл.) була розібрана внаслідок пожежі 1811 р.

У магістратському підпорядкуванні перебували, зокрема, цехи – об'єднання міських ремісників по галузях. Існували теслярські, ковальські, кравецькі, ткацькі, шевські, гончарські,

Харківський університет. З поштівки початку ХХ ст.

Університет Св. Володимира в Києві. Зображення 1870-х рр.

малярські, рибальські, бондарські, перепечайські, «цилорницькі» (перукарські, що поширювалися також на надання медичних послуг), музичні та інші цехи. Для них було передбачено ієрархічну структуру: нижню ступінь займали учні, які потім ставали підмайстрами, а згодом і повноправними майстрами. Дотримання звичаїв Магдебурзького права та цехового устрою сприяло корпоративній єдності, згуртуванню міської громади. Виразним проявом цього було ополчення городян – «міська сторожа», що мала захищати місто у разі, коли гарнізон вирушав у військовий похід. Потужним міщанським військом відзначався Київ. Тут з особливим розмахом проводилися традиційні урочистості на Медового Спаса (1 серпня за старим стилем) та Богоявлення (6 січня). У ці дні «міська сторожа» – дві тисячі піхотинців від усіх 15 ремісних цехів, сотні дві вершників під золотою магістратською короугою та артилерія з десятком гармат, – ефектно крокувала у парадному вбранні вулицями Подолу.

У розвиток самоврядної традиції впродовж ХІХ та на початку ХХ ст. на загальний суспільний клімат у сфері громадської, наукової, культурної діяльності впливало неухильне зростання освіченості та самосвідомості широких людських мас. Групи однодумців прагнули до об'єднання власних сил і коштів навколо конкретних суспільних цілей та до створення різноманітних братств, товариств чи клубів.

Високий рівень культури, сприятливий для громадських ініціатив, був властивий університетським містам. Так, у Харкові при місцевому університеті, відкритому у 1805 р., ще у 1812 р. виникло об'єднання вчених під назвою «Товариство наук». Товариство складалося з двох відділень – природничо-історичного та словесного. Його метою було «поширення наук і знань, як шляхом учених досліджень, так і шляхом видання загальнокорисних праць». Члени товариства поділялися на «внутрішніх» (місцевих) та «зовнішніх» (іногородніх). Воно встигло випустити коштом університету збірку наукових розвідок.

Але після приходу до влади царя Миколи І, котрий особливо неприязно ставився до будь-яких громадських рухів, «Товариство наук» істотно скоротило свою діяльність, а у 1829 р. узагалі її припинило. Після цього громадські товариства при Харківському університеті відродилися не скоро. У 1869 р. з'явилося Товариство натуралістів (якраз у той період об'єднання такого напрямку виникали при всіх вітчизняних університетах). Воно збило цінні колекції зоологічних, ботанічних, геологічних матеріалів. З 1876 р. тут діяло Історико-філологічне товариство, серед активних учасників якого виділявся знаний історик Дмитро Багалій. З'явилися також Математичне товариство, Товариство фізико-хімічних наук, Товариство наукової медицини й гігієни та ін.

У 1834 р. було засновано університет у Києві, що носив тоді ім'я святого князя Володимира (тепер – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). На початку існування до його складу ще не входив медичний факультет. Тим не менш, у 1840 р. утворилося Товариство кийських лікарів, створене за ініціативи лікарів-практиків Карла Боссе, Людвіга Гротковського та Августа Мерінга. Фундатори вважали, «що результати медичної науки можна зробити громадським надбанням лише за допомогою спільної праці і що товариський дух можна поширити між лікарями тільки їх взаємним зближенням та обміном думками». У 1841 р. медичний факультет було, нарешті, створено, тож до практикуючих лікарів у Товаристві додалися професори Університету Св. Володимира. Деякі з професорів у різний час очолювали Товариство – зокрема, Володимир Караваєв, Християн Гюббенет, Юлій Мацон, Григорій Мінх, Карл Трітшель, Володимир Високович, Феофіл Яновський, Василь Образцов та ін. Протоколи, а потім і збірки праць Товариства кийських лікарів періодично виходили друком.

У 1881 р. при Товаристві було започатковано практику нічних чергувань лікарів

Титульний аркуш «Календаря» видання Товариства швидкої медичної допомоги в Києві, 1912 р.

Вхід до лікарні Товариства швидкої медичної допомоги в Києві на вул. Рейтарській. 1-а половина XX ст.

на громадських засадах. Це стало зародком майбутньої служби швидкої медичної допомоги, яка, до речі, існувала в місті з 1902 р. так само на базі громадського об'єднання. У заснуванні Товариства швидкої медичної допомоги в Києві взяли участь декілька університетських професорів, а також група меценатів (зокрема, цукрозаводчик Лазар Бродський). Першим головою Товариства був професійний лікар Василь Проценко, який обіймав у той час посаду київського міського голови. Завдяки членським внескам, меценатським пожертвам та субсидіям від міста Товариство утримувало низку карет, котрі безкоштовно виїжджали на виклики в разі гострої необхідності. Це сприяло врятуванню багатьох людських життів.

У 1913–1914 рр. спеціально для станції швидкої допомоги по вул. Рейтарській, 22 було споруджено комплекс будівель з лікарнею та гаражами (архітектор Й. Зекцер).

Обкладинка випуску «Чтений в Историческом обществе Нестора Летописца», 1899 р.

Між іншим, для додаткового поповнення свого бюджету Товариство швидкої медичної допомоги випускало щорічні «Календарі» – адресні та довідкові книжки м. Києва, які досі залишаються цінним краєзнавчим джерелом.

На початку 1873 р. гурток науковців створив «Історичне товариство Нестора Літописця», назване на честь славетного подвижника Києво-Печерської лаври, «батька» вітчизняної історіографії. Першим головою нового об'єднання став Михайло Тулов – учень М. Максимовича, тогочасний помічник попечителя Київського навчального округу. Починаючи з 1874 р., Товариство перебувало під егідою університету. Активну участь у його просвітницькій роботі брали видатні історики, професори Володимир Антонович, Микола Дашкевич, Володимир Іконников, Олександр Лазаревський та ін. Різноманітні матеріали з історії України було надруковано в періодичному

В. Філатов

Титульний аркуш статуту Одеського офтальмологічного товариства

виданні «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», започаткованому в 1879 р.

Фахівці Університету Св. Володимира відігравали провідну роль у створенні та діяльності наукових об'єднань різних напрямів. Серед них були Київське товариство натуралістів, Київське правниче товариство, Фізико-математичне товариство та чимало інших.

З 1865 р. існував вищий навчальний заклад в Одесі під назвою «Імператорський Новоросійський університет» (нині – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова). На його базі в різний час так само утворилася низка громадських структур – Товариство натуралістів (яке, між іншим, у 1871 р. заснувало біологічну станцію в Севастополі), Історико-філологічне товариство, Правниче товариство та ін. Згадаймо, зокрема, відкрите в 1911 р. Одеське офтальмологічне товариство,

Титульний аркуш ювілейного нариса про Одеське товариство історії й старожитностей, 1889 р.

Будівля музею старожитностей в Одесі. З поштівки початку XX ст.

статутним завданням якого була «наукова розробка питань, як теоретичних, так і практичних, що відносяться до галузі офтальмології». Його співзасновником і беззмінним головою був професор університету Володимир Філатов – майбутній академік, керівник Інституту очних хвороб, одна з найбільш знакових постатей в історії Одеси.

Одеський навчальний округ було створено ще задовго до відкриття університету. У 1839 р. його попечитель, освічений урядовець Дмитро Князевич разом з викладачем історії Рішельєвського ліцею Миколою Мурзакевичем та іншими однодумцями ініціював заснування Одеського товариства історії й старожитностей. Головною метою нового об'єднання вважалося збирання та поширення історичних і археологічних відомостей щодо надзвичайно цінних артефактів Північного Причорномор'я, де перетнулися впливи кількох стародавніх культур. Товариство проводило широку дослідницьку роботу, видавало «Записки», формувало музейне зібрання. У 1883 р. за фінансового сприяння міського голови Г. Маразлі в центрі Одеси було зведено нову гарну будівлю за мотивами античної архітектури (архітектор Ф. Гонсіовський), де розмістили музей старожитностей та публічну бібліотеку. Останню згодом перевели до іншого приміщення, а споруду колишнього музею Одеського товариства історії й старожитностей тепер займає його наступник – Одеський археологічний музей.

Необхідність ретельного вивчення та збереження місцевих старожитностей добре розуміли

й у Київській духовній академії – спадкоємиці славнозвісної Києво-Могилянської академії. У 1873 р. було затверджено статут Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства при КДА, що опікувалося створенням та утриманням відповідного музею. Секретарем товариства та зберігачем музею був відомий історик та літературознавець, професор КДА Микола Петров – майбутній академік з першого складу Української академії наук. Колекція музею відображала етнографічні особливості церковного побуту всіх регіонів України; частина матеріалів репрезентувала часи козаччини. Музейне зібрання займало нижній поверх старого корпусу КДА на Подолі, спорудженого у XVIII ст. (за радянської влади експонати були передані до інших фондів та розпоршені).

Про увагу освіченої людності до музейної справи свідчить перебіг подій, пов'язаних із по-

Старий корпус Київської духовної академії. Початок XX ст.

М. Петров

явою першого в Києві загальноміського музею. Плідні практичні дії в цьому напрямку були розпочаті після організації Київського товариства старожитностей та мистецтва у 1897 р. Воно оголосило метою «збирання пам'яток старожитностей та мистецтва як в інтересах науки, так і заради розвитку

Київський міський музей. З поштівки початку XX ст.

Власна будівля
КВ РТТ, 1910-і рр.

Професор М. Делоне розповідає киянам про успіхи
повітроплавання, 1909 р.

естетичного смаку й художньої освіти». Кістяк товариства склали меценати – любителі історії та мистецької творчості (зокрема, видатний український колекціонер і підприємець Богдан Ханенко). Фонди музею формувалися спільними зусиллями, а спеціальне приміщення для нього, схоже на доричний храм, спорудили коштом товариства у 1898–1900 рр. (архітектор В. Городецький). У 1904 р. музейний заклад отримав статус Київського художньо-промислового й наукового музею (його багаторічним директором був член товариства старожитностей та мистецтв, знавець українського мистецтва та археології Микола Біляшівський). Нині в цьому приміщенні – Національний художній музей України.

Іншим напрямом, на якому відчутно проявилася громадська небайдужість фахівців, став розвиток технічної галузі. Ця справа виявилася вельми актуальною через бурхливе зростання промислового потенціалу України.

Коли на українських землях стрімко поширювалося виробництво цукру з буряка, директор адміністрації цукрового заводу в Городищі (нині Черкаська обл.) Василь Смирненко, знаний бізнесмен і свідомий українець, надав всебічну підтримку ініціативі науковців Київського університету та інженерів. Вони висловили бажання організувати місцеве відділення Російського технічного товариства (створеного в столиці у 1866 р.). На початку 1871 р. відбулося установче засідання нової структури. Першим головою відділення став відомий вчений-хімік і громадський діяч, професор Петро Алексєєв. Того ж року, до речі, почало діяти й Одеське відділення товариства. Спершу КВ РТТ, користуючись гостинністю В. Смирненка, базувалося в Городищі, але з 1873-го його засідання проходили вже в Києві. З часом інтереси членів об'єднання поширилися далеко за межі цукробурякового виробництва, воно розглядало питання будівництва й архітектури, техніки транспорту, електротехніки й енергетики,

Князь О. Кудашев (четвертий з правого боку)
після випробування літака «Кудашев-1» у травні 1910 р.

фотографічної справи тощо. У 1911–1914 рр. за проектом члена товариства, цивільного інженера Олександра Кобелева було споруджено власний будинок КВ РТТ. Тут проводилися різноманітні фахові заходи, перебували дочірні навчальні заклади відділення – школа друкарської справи та школа будівельних десятників. Нині цю споруду на вул. Олесь Гончара, 55-б займає Інститут геологічних наук НАН України.

Базовими закладами науково-технічної думки й освіти на східних українських теренах були Харківський технологічний інститут, заснований у 1885 р., Київський політехнічний інститут, відкритий у 1898 р., та Катеринославський гірничий інститут (нині – НТУ «Дніпровська політехніка»), започаткований як вище училище у 1899 р. Їхні викладачі і студенти охоче створювали громадські товариства заради детального вивчення й практичного розвитку певних галузей техніки. Особливої згадки вартий Повітроплавальний гурток у Києві, що був організований у 1908 р. на базі Повітроплавальної секції механічного гуртка КПП. Провідну роль у його діяльності відігравали професори інституту Микола Артем'єв та Микола Делоне – пристрасні пропагандисти ідеї повітряних сполучень. Повітроплавальний гурток об'єднав яскраву плеяду талановитих молодих авіаконструкторів. У 1909 р. було затверджено

статут Київського товариства повітроплавання, яке надавало новій перспективній галузі матеріальну та організаційну допомогу, привертало до неї увагу широкого загалу. В результаті поєднаних зусиль Київ став визнаним центром авіаційної справи. У 1910 р. викладач КПП князь Олександр Кудашев провів над іподромом поблизу інституту (нині територія кіностудії ім. О. Довженка) перше в історії успішне випробування літака вітчизняної конструкції – біплана «Кудашев-1». Невдовзі конструктор Ігор Сікорський, вихованець КПП, блискуче реалізував низку власних розробок, в тому числі проекти багатомоторних літаків, і став фактично першопрохідцем важкої авіації. А у 1913 р. військовий льотчик Петро Нестеров здійснив у київському небі першу в світі «мертву петлю», заклавши основи вищого пілотажу.

Значної актуальності набувало й удосконалення культури та техніки сільського господарства. Довгий час найбільш зацікавленими в цій справі були поміщики та орендарі великих маєтків. На півдні України вони об'єдналися у Товариство сільського господарства Півден-

І. Сікорський на літаку С-5 під час київських маневрів, 1910-і рр.

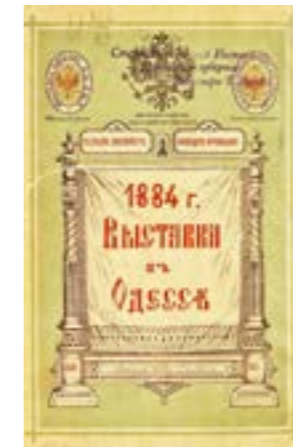
в Полтаві, у 1868 р. – в Харкові, у 1876 р. – в Києві тощо. Одним із поширених засобів виконання статутних завдань аграрних товариств було проведення сільськогосподарських виставок із промисловими відділами, що сприяли вивченню досвіду передових господарств та зближенню виробників зі споживачами.

Дуже давньою складовою частиною суспільного життя є благодійна діяльність. Її вітчизняні традиції сягають доби князя Володимира Великого. Практика доброчинства у ХІХ – на початку ХХ ст. теж значною мірою проявлялася в громадських ініціативах.

У Києві з першої половини ХІХ ст. існувало Товариство для допомоги бідним (у 1888 р. перейменоване на Київське благодійне товариство). Воно утримувало безкоштовні притулки, лікарняні й навчальні заклади для незаможних городян. Зокрема, під його опікою перебував благодійний комплекс «Сулимівка» по вул. Лютеранській, розташований на колишній садибі поміщика Яким Сулими, згодом пожертвованій Товариству.

Обкладинка статуту
Харківського товариства
сільського господарства
і сільськогосподарської
промисловості, 1901 р.

Обкладинка видання,
присвяченого
сільськогосподарській
та промисловій виставці
в Одесі, 1884 р.

ної Росії, засноване в Одесі у 1828 р. На початку своєї діяльності Товариство збило величезний матеріал з історії та статистики регіону, згодом організувало фахове навчання здібної молоді та рекомендувало своїх вихованців у якості управителів маєтків. У його розпорядженні були дослідні лани, розплідники дерев та кущів, склади сільськогосподарської техніки тощо. З 1832-го Товариство видавало «Записки», що містили як оригінальні, так і перекладні рекомендаційні матеріали для аграрної галузі. Пізніше, у 1855 р., подібні спілки з'явилися

Титульний аркуш
річного звіту Київського
благодійного товариства
за 1910 р.

Інтер'єр
Сулимівського
притулку.
Початок
ХХ ст.

Обкладинка статуту Товариства допомоги нужденним учням Житомирської 1-ї чоловічої гімназії, 1917 р.

Кошти об'єднання склалися з членських внесків і приватних пожертв (їх надходженню певною мірою сприяв «адміністративний ресурс», бо Товариству надавали покровительство дружини генерал-губернаторів).

З огляду на поширену бідність та інші соціальні негаразди в тогочасному суспільстві, скрізь існувала потреба в благодійниках. Це викликало до життя нові й нові проекти у вигляді створення різноманітних товариств. Приміром, ледь не при кожному більш-менш значному навчальному закладі існувало товариство допомоги його нужденним учням. Середня та вища освіта в ті часи була платною, що робило її недоступною для дітей з незаможних родин. Надія була тільки на товариства допомоги, у яких брали участь батьки зі статками, педагоги-добровольці та сторонні меценати. Їхні внески йшли на стипендії та інші субсидії здібним біднякам.

Так само за рахунок філантропічних пожертв малозабезпечені пацієнти отримували безкоштовне лікування. В найбільш кричущих випадках знову-таки могли бути створені спеціальні громадські товариства. Зокрема, з 1900 р. у Києві діяло Товариство лікарень для хронічно хворих дітей, яке очолювала меценатка Софія Лихарева. Для поповнення його коштів були використані не лише звичні заходи у вигляді благодійних концертів, балів і лотерей. Товариство також отримало монополію на встановлення рекламних вітрин на вигідному місці в центрі Києва, і плата від користувачів надходила на допомогу

«Іменні ліжка» Товариства лікарень для хронічно хворих дітей (початок XX ст.)

хворим. На Парковій дорозі понад схилом Дніпра було зведено стаціонарну дитячу лікарню завдяки пожертві цукрозаводчика Льва Бродського в розмірі 60 тис. руб. Але Товариство не гребувало й добродійними внесками від представників «середнього класу»: відсотки з порівняно скромної суми, покладеної в банк, могли забезпечити утримання бодай одного лікарняного ліжка, якому надавалося ім'я мецената.

Деякі благодійні структури присвячували свою діяльність лікуванню соціальних хвороб – неписьменності, неосвіченості, пияцтва. У 1882 р. було засноване Київське товариство грамотності, що опікувалося поширенням мережі народних училищ і бібліотек. Його очо-

Титульний аркуш нарисів про будівництво Народного будинку Київського товариства грамотності, 1902 р.

В. Науменко

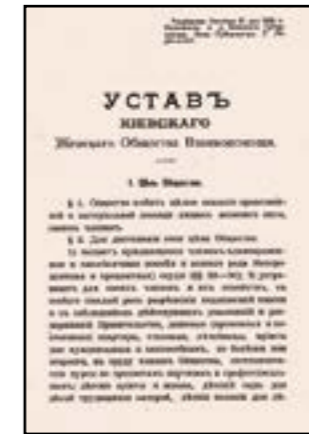
Троїцький народний будинок. З поштівки початку XX ст.

лював видатний український педагог і громадський діяч Володимир Науменко (потім, у 1918 р., він був міністром освіти гетьманської Української Держави, а у 1919 р. Володимира Павловича розстріляли більшовики).

На межі XIX і XX ст. Товариство грамотності добивалося створення у Києві так званого народного будинку з великою залогою для поширення культури й освіти серед незаможного населення.

Керівники товариства не мали коштів для будівництва, проте мали величезне бажання досягти мети й бездоганну репутацію, – і цього виявилось досить. Місто безкоштовно надало земельну ділянку на Великій Васильківській вулиці, біля Троїцької площі Благодійники допомогли пожертвами, найбільші з яких зробили Лазар Бродський, Семен Могилевцев і Никола Терещенко. Було виділено певну дотацію з бюджету. Автор проекту, архітектор Геннадій Антоновський, заради громадської справи погодився безкоштовно розробити креслення та здійснити авторський нагляд. Зрештою, до кінця 1902 р. Троїцький народний будинок був зведений. Скромно, але гідно оформлений фасад прикрасили погруддя великих українців – Миколи Гоголя та Тараса Шевченка. Тепер у цій будівлі міститься Театр оперети.

Власні структури підтримки малозабезпечених створювало й організоване жіноцтво. Одним з прикладів стало Київське жіноче товариство взаємодопомоги, засноване у 1905 р. Його статут дозволяв дбати, зокрема, про жінок, які приїздили до Києва, сподіваючись знайти пристойну роботу. Товариство надавало їм притулок та позички на першочергові потреби, сприяло працевлаштуванню, навіть організувало спеціальні пікети на вокзалі, аби вберегти

Перша сторінка статуту Київського жіночого товариства взаємодопомоги, 1905 р.

наївних дівчат від ризику стати жертвами сутенерів.

Існувала ще безліч соціальних проблем, розв'язання яких потребувало спільних зусиль. Разом з тим, для багатьох громадських об'єднань була актуальною лише одна проблема: боротьба з нудьгою. В їхніх статутах завжди йшлося про «надання можливості своїм членам проводити час із користю та задоволенням».

У степових та причорноморських регіонах, освоєння яких здійснювалося за участю численних іноземних представників, раніше за інші місцевості з'явився попит на клубні заклади англійського типу. Їх очолювали ви-

борні керівники – старости, яких час від часу переобирали. Тут можна було читати книги й пресу, брати участь у розмовах, танцювати на балах (цивільні чоловіки мусили неодмінно надягати для цього фрак). Характерним для клубів було проведення часу за картами (йшлося тільки про так звані комерційні ігри на зразок вісту, бо азартну гру в публічних місцях забороняли закони).

Так, у 1831 р. було засновано Англійський клуб в Одесі. Власний будинок для нього звели у 1842 р. на Театральній площі Автоматичним правом відвідування цього закладу користувалися генерал-губернатор і градоначальник. З 1838 р. діяв Англійський клуб у Катеринославі (Дніпрі). Його статут передбачав неодмінне членство для цивільного губернатора та предводителя дворянства. У 1890–1891 рр. для Катеринославського клубу звели новий гарний будинок по вулиці Воскресенській за проектом архітектора О. фон Гогена, у 1913 р. до нього добудували театральне приміщення (сучасні будівлі Будинку офіцерів та Театру ім. Т.Г. Шевченка).

На протилежному боці тієї ж Воскресенської вулиці у 1912–1913 рр. з'явилося ще одне клубне

Будівля Англійського клубу в Катеринославі. З поштівки початку XX ст.

Обкладинка статуту Катеринославського клубу, 1912 р.

Будинок Громадського зібрання. З поштівки 1910-х рр.

Будинок Купецького зібрання в Києві.
З поштівки початку ХХ ст.

приміщення з театральною залою – Громадське зібрання. Правила цього закладу були в основному такі самі, як і для інших клубів, але заслугове на увагу незвична споруда, збудована за проектом архітектора О. Гінзбурга. Вона дивовижним чином випередила свій час, втілюючи архітектурні уподобання наступного десятиліття, коли панував конструктивізм. Тепер тут розташовується філармонія.

За принципами такого ж клубного дозвілля було побудовано діяльність громадських об'єднань для певних прошарків населення – купецьких, дворянських, військових зібрань. Доволі відомою є споруда Купецького зібрання в Києві (нині вона теж є приміщенням філармонії). Будівлю було зведено у 1882 р. (архітектор В. Николаєв) біля сучасної Європейської площі. Значна частина приміщень була призначена для звичних розваг заможних людей, але центральне ядро споруди склала концертна зала з найкращою в Києві акустикою, і старости Купецького зібрання охоче надавали її в оренду під різноманітні культурні

Обкладинка статуту
Херсонського яхт-клубу,
1912 р.

Катерининський яхт-клуб в Одесі. З поштівки початку ХХ ст.

заходи. До будинку прилучався гарний парк, розташований над Дніпром.

Певна частина товариств і клубів давала змогу заможним учасникам плекати ті чи інші захоплення. Приміром, у Причорномор'ї та на річках було створено декілька яхт-клубів – в Одесі Чорноморський яхт-клуб у 1875 р. і Катерининський у 1897 р., в Севастополі у 1886 р., в Херсоні у 1912 р., в Николаєві (на Південному Бузі) у 1888 р., в Києві (на Дніпрі, з гаванню на Трухановому острові) у 1887 р. тощо. Члени клубів, переважно – власники яхт, носили спеціальну форму, проводили регати, помічниками наймали досвідчених матросів. Флотилії яхт, що на свята прикрашалися прапорами, становили яскравий антураж для міст, розташованих над водою.

Обкладинка статуту
Волинського
гімнастичного
товариства «Сокол»,
1910 р.

Існувала ціла мережа товариств і клубів для мисливців, наїзників, любителів велосипедів і автомобілів. Створювалися навіть добровільні пожежні товариства, член яких мали відповідні обладунки та інструменти, проводили регулярні тренування, споряджали пожежні обози і в разі необхідності надавали допомогу в боротьбі з вогнем.

Діяла також низка спортивних товариств і клубів. Деякі міста України приєдналися до так званого сокольського руху, започаткованого в Чехії у 1860-і рр. Філософія цього руху пропалагувала всеслов'янську єдність, національну самобутність; воєнізований характер деяких вправ та марширування настроював учасників сокольських товариств на готовність до збройної боротьби за свої ідеали. Було розроблено особливу «сокольську гімнастику», що привертала увагу естетичністю, витонченістю та довершеністю рухів та комбінацій. Сокольський рух сильно вплинув на українську молодь.

Слід пам'ятати, що легальна діяльність громадських об'єднань була можливою тільки за умови затвердження їхніх статутів державною владою. Таке затвердження нерідко перетворювалося на складну й тривалу процедуру, оскільки дозвольні документи надавали вищі урядовці в столиці. Проте після революційних подій 1905 р. становище істотно

Меморіальна дошка
на Троїцькому народному
будинку в Києві
в пам'ять про першу
міську профспілку
(не збереглася)

Пам'ятний знак на будинку Львівської ратуші на честь створення найпершої в Україні профспілки

змінилося. Погоджувальна процедура стала набагато простішою, адже право дозволу делегували місцевим губернаторам, а при губернських правліннях було створено «губернські присутствія у справах товариств». Внаслідок цього кількість різноманітних громадських об'єднань і клубів швидко зростала – в кожній губернії вони обчислювалися сотнями, якщо не тисячами.

Серед них були й різні галузеві професійні спілки. Ця важлива справа раніше не знаходила легальних шляхів в умовах царського режиму. Робітників довго позбавляли можливості впливати на умови праці; різні «товариства взаємної допомоги» створювалися хіба що серед чиновництва або працівників комерції. Інша ситуація була в Західній Україні. На міській ратуші у Львові нині встановлено пам'ятний знак на честь створення найпершої в Україні профспілкової організації (вона ще у 1817 р. об'єднала працівників місцевих друкарень). Що ж до Києва, то тут перші робітничі профспілки почали діяти в бурхливому 1905 р. в приміщенні Троїцького народного дому. На фасаді цієї будівлі довгий час містилася меморіальна дошка, присвячена цій події (нині її демонтовано). До кінця 1907 р. кількість галузевих профспілок у Києві сягнула двадцяти дев'яти. Як правило, їхньою

Т. Шевченко.
Автопортрет

М. Костомаров

основною статутною метою було «з'ясування та узгодження економічних інтересів своїх членів, а також поліпшення умов їх праці». Для цього при спілках організували юридичну допомогу, заснували примирливу камеру для вирішення трудових суперечок, відкрили довідкове бюро «для підшукування місць» – тобто для збирання й поширення інформації про наявні вакансії, щоб у разі конфлікту з роботодавцем працівник мав змогу швидко піти від нього. У деяких спілках статут навіть зобов'язував кожного члена «негайно повідомляти правління про всі відомі йому вакантні місця». Профспілковий рух часто не обмежувався заходами в межах статуту, закликаючи трудівників до більш активної боротьби, до економічних страйків. Але подібні акції могли спричинити репресії проти профспілок з боку поліції.

Важливою сторінкою вітчизняної історії є діяльність товариств, що об'єднували свідомих українців, прихильників розвитку національної громадської ідеї та культури. Дія таких утворень в умовах царату довгий час виявлялася надзвичайно складною через жорстокі переслідування з боку уряду. Добре відомим прикладом є Кирило-Мефодіївське братство, створене вихованцями й співробітниками Київського та Харківського університетів у 1845 р. До його складу входили Микола Гулак, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та ін. Братчики висловлювали ідеї українського національного відродження, всеслов'янської єдності та соціальної рівності. Їхнім програмним документом стала «Книга буття українського народу», основним автором якої був М. Костомаров. Проте у 1847 р. членів організації було заарештовано. Братчиків засудили до ув'язнення або висилки під нагляд поліції, а Тарас Шевченко мусив заплатити за волелюбні погляди десятирічною солдатчиною... В подальші роки вільному розвитку української культури, мови, друкованого слова перешкоджали сумнозвісні акти російської влади, на зразок «валуєвського циркуляру» 1863 р. та Емського указу царя Олександра II 1876 р.

Водночас більш сприятлива ситуація для національного руху складалася в західних регіонах України, в межах Австро-Угорської імперії. Цісарська влада також вдавалася до національної дискримінації, проте колонізаторська політика

А. Вахнянин

Ю. Романчук

М. Устиянович

Юліан Романчук, правник Корнело Сушкевич, священник Микола Устиянович та ін.

«Просвіта» розгорнула широку й активну діяльність. Було, зокрема, налагоджено роботу просвітницької секції, що готувала до друку популярні видання та підручники. Щороку виходив у світ «Народний календар» з різноманітними корисними відомостями для простих людей. Поширювалася мережа бібліотек, проходили літературні читання, українські ви-

стави. Всі ці справи здійснювалися переважно громадським коштом. Філії «Просвіти» було відкрито у Станіславі (Івано-Франківську), Коломиї, Косові та інших містах.

Відня не завадила українцям у 1861 р. організувати товариство клубного типу «Руська Бесіда», а у 1868 р. створити в Галичині потужну громадську організацію – товариство «Просвіта». У вересні 1868 р. імперське міністерство освіти дало на це дозвіл, а в грудні того ж року у Львові відбувся перший загальний збір «Просвіти» під головуванням знаного громадського діяча, педагога й композитора, професора Анатолія Вахнянина. У вступній промові головуючий підкреслював прагнення до єдності українського народу, до зміцнення його самосвідомості. А. Вахнянина було обрано першим головою «Просвіти», а до складу керівного органу увійшли також педагог і письменник

К. Сушкевич

М. Грушевський

І. Франко

«Народний календар» на 1870 р.

Будинок філії «Просвіти» в Станіславі. Кінець XIX ст.

З 1873 р. у Львові діяло Товариство імені Шевченка (перший голова – Корнило Сушкевич). Його діяльність було спрямовано на розвиток українознавства, причому вагому підтримку цій інституції надавали свідомі українці з Наддніпрянщини. У 1892 р., згідно з новим статутом, об'єднання було перетворене на Наукове товариство імені Шевченка, що складалося з трьох секцій – історично-філософської, філологічної, математично-природописно-лікарської. З 1897 р. головою НТШ був професор історії Михайло Грушевський, майбутній голова Української Центральної Ради. Славетний Іван Франко очолював філологічну секцію. Грунтовний науковий пошук та численні публікації під егідою НТШ перетворили це громадське товариство на неофіційну академію наук. З ним співпрацювали видатні вчені – філолог і етнограф І. Свенціцький, математик В. Левицький, електротехнік І. Пуллой, історик В. Кубійович та ін. У 1892 р. було започатковано «Записки Наукового товариства імені Шевченка» – серійне видання, що не переривається донині.

Пам'ятний знак на одному з будинків НТШ у Львові, просп. Шевченка

Будинок «Просвіти» у Львові на пл. Ринок

Київська «Громада», 1874 р.

В. Антонович

Активний український рух у Західній Україні зазнавав певного спротиву з боку так званих москвофілів, прихильників проросійського курсу. Проте більшість українського населення Галичини йшла за «Просвітою». За матеріального сприяння східних українців у 1895 р. товариство придбало у центрі Львова на площі Ринок капітальний будинок, що його надалі було використано для здійснення національно-культурної діяльності. У ньому, зокрема, перебували «Руська Бесіда», жіноче товариство «Клуб русинок» (засноване у 1893 р.), музичне й хорове товариство «Боян» (засноване у 1891 р.) та ін.

Тим часом громадське життя свідомих українців під владою царату довгий час було реалізоване у вигляді неофіційних «Громад», що існували у різних містах від кінця 1850-х рр. Найбільш значну роль у національно-культурній роботі 1860-х – 1890-х рр. відіграла київська «Громада» (відома також як «Стара Громада»). Її неформальною штаб-квартирою був будинок визнаного лідера київського українства – професора Володимира Антоновича, що стояв на розі сучасних вул. Антоновича і Жилианської П. Чубинський (не зберігся).

П. Чубинський

Б. Грінченко

Громадівці все ж намагалися знайти шляхи для легальної діяльності. Приміром, у 1873–1876 рр. існував Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що організовував географічні, історичні, статистичні дослідження українських теренів, знаходив наукові аргументи для підтвердження національної самосвідомості українців. До керівництва відділу входив, зокрема, Павло Чубинський – професійний етнограф і правознавець, автор слів національного гімну України. Відділ розпочав плідну українознавчу та видавничу

роботу, в якій брали участь громадівці Володимир Антонович, Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Павло Житецький, Микола Лисенко, Олександр Русов та ін. Проте царський уряд, зрештою, наклав заборону на діяльність відділу, а Павла Чубинського було вислано з Києва.

Серед нелегальних українських організацій того часу варто згадати Братство тарасівців, засноване у 1891 р. в Полтаві. Його учасники присягли поширювати серед українців ідеї Кобзаря. Участь у діяльності Братства брали відомі українські письменники й публіцисти – зокрема, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Іван Липа, Микола Міхновський, Володимир Самійленко. Найважливішими центрами заходів Братства були Київ та Харків. Тарасівці закликали не лише до культурно-просвітницької роботи, але й до боротьби за національне визволення України.

Вже наприкінці XIX та на початку XX ст. певний простір для культурного життя українців утворився завдяки виникненню Київського Літературно-Артистичного товариства. Його було засновано у 1895 р. за ініціативою групи літераторів, митців і науковців. Головою КЛАТ обрали відомого архітектора Володимира Николаєва. До складу правління увійшов громадівець В. Науменко, який швидко переконався, що переважна більшість інтелігенції не підтримує гоніння влади на українців, створює для них на заходах товариства атмосферу приязні й толерантності. Невдовзі членами КЛАТ стали

Правління КЛАТ (1890-і рр.). У центрі – В. Ніколаєв, перший ліворуч – В. Науменко

Обкладинка видання до 5-річчя КЛАТ, 1900 р.

провідні діячі української культури – композитор Микола Лисенко, письменник і діяч театру Михайло Старицький, письменниця Олена Пчілка (Ольга Косач) та її славетна донька Леся Українка (Лариса Косач) і чимало інших, вони отримали вагоме представництво в правлінні. У творчих заходах брали участь корифеї національного театру – Марія Заньковецька, Микола Садовський, Марко Кропивницький. Гідно уваги, що на літературному конкурсі, проведеному КЛАТ у 1897 р., почесну відзнаку у вигляді золотого жетону отримала за вірш «Струни» Леся

М. Лисенко

Титульний аркуш статуту київської «Просвіти», 1906 р.

Документ на бланку київської «Просвіти», 1910 р.

Українка. Пізніше рішенням зборів КЛАТ було проголошено почесним членом товариства Микола Лисенка (відповідний диплом, підписаний В. Ніколаєвим, нині зберігається в експозиції Меморіального будинку-музею М.В. Лисенка). Композитора вшанували у 1903 р. з нагоди 35-річчя музичної діяльності. КЛАТ відсвяткувало ювілей М. Лисенка в залі Купецького зібрання. Ще одною визначною подією стало проведення у 1904 р. творчого ювілею українського письменника Івана Нечуя-Левицького. Проте у 1905 р. за розпорядженням генерал-губернатора КЛАТ припинило існування.

Короткий період розгубленості влади після революційних заворушень дозволив активізувати громадське життя українців. В різних містах України вдалося створити осередки «Просвіти» – зокрема, в Одесі, Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові. Діяльність «Просвіти» поширилася й на Київ, де її відділення, очолюване Борисом Грінченком, перебувало у Троїцькому народному будинку. Київські «просвітняни» здійснювали випуск українських видань, утримували бібліотеку, проводили популярні лекції та літературно-музичні вечори.

Водночас М. Лисенко зробив спробу поширити на Київ діяльність товариства «Боян». Потім він захопився створенням національно-культурного осередку «Український клуб». На цьому шляху було чимало складнощів. Поет Максим Рильський згодом написав:

Коли ще височів притрухлий царський дуб
І уряд тикав скрізь своє копито кінське,
Нелегка річ була тоді відкрити клуб,
Коли при нім стояв прикметник – український.

Від квітня 1908 р. тривав організаційний період. Треба було визначити кількість потенційних членів клубу, узгодити його статут, вирішити проблему приміщення і фінансові питання (в цьому надавали підтримку меценати, зокрема, невтомний поборник української справи Євген Чикаленко). Зрештою, 1 жовтня 1908 р. «Український клуб» було відкрито в напівпідвальному приміщенні по вул. Володимирській, 42, поруч із стародавніми Золотими Воротами. Після вступної промови першого голови ради старшин клубу, публіциста Леоніда Жебуньова Микола Лисенко виконав урочистий марш «На вхідчини», написаний спеціально для цієї події.

Клубна зала стала місцем регулярних заходів, що їх організували літературно-драматична, музично-хорова та лекційна секції. Тут відбувалися зустрічі з провідними українськими літераторами, які відвідували

Є. Чикаленко

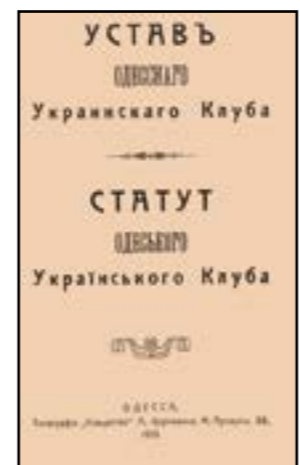
Л. Жебуньов

Київ, – М. Коцюбинським, І. Франком, Г. Хоткевичем та ін. За участю М. Лисенка проводилися концерти з виконанням національних музичних творів і класичної спадщини. У 1911 р. при клубі виникла художньо-етнографічна комісія, яка вирішила одну з кімнат на Володимирській, 42 оформити в суцільному українському стилі. Кількість відвідувачів з року в рік зростала. Цьо-

Пам'ятний знак на фасаді колишнього «Українського клубу»

Будинок по вул. Володимирській, 42. З поштівки початку ХХ ст.

Обкладинка статуту Українського клубу в Одесі, 1910 р.

му сприяло ще й те, що за цією ж адресою певний час проводилися засідання Українського наукового товариства, організованого в Києві у 1907 р. під керівництвом М. Грушевським.

У 1910 р. за прикладом Києва свій «Український клуб» отримала Одеса. У Харкові за участю знаного історика Дмитра Багалія у 1912 р. вдалося організувати «Українське імені Г. Квітки-

Основ'яненка літературно-мистецько-етнографічне товариство» – важливий центр українознавства.

Проте країна зазнавала впливу політичної реакції. Владна адміністрація перейшла у контрнаступ і ліквідувала наддніпрянські осередки «Просвіти». А у 1912 р. після принизливого обшуку було заборонено діяльність «Українського клубу». Щоправда, активістам клубу вдалося переконати до того ж приміщення інше українське громадське об'єднання під назвою «Родина» (як згадують, царські чиновники дали на це згоду, вважаючи, що «Родина» – російське слово, хоча члени клубу сприймали назву в українському значенні, з іншим наголосом). З початком Першої світової війни у 1914 р. діяльність клубу «Родина» довелося істотно скоротити, і все ж він продовжував існувати у 1917 р. Саме тут одразу після повалення царату було вирішено заснувати національний представницький орган – Українську Центральну Раду.

В Західній Україні на початку 1910-х рр. набув поширення серед молоді національний рух під назвою «Пласт» за зразком скаутських організацій в країнах Заходу. Організаторами «Пласту» стали педагог Олександр Тисовський, студент Іван Чмола та вчитель фізичного виховання Петро Франко (син Івана Франка). Під час Першої світової війни більшість пластунів увійшла до підрозділів січових стрільців.

Події 1917–1920 рр. докорінно змінили історичне тло, на якому діяли громадські об'єднання попереднього часу. Тепер ми згадуємо про них на відстані багатьох десятиліть. Але такі організації, як «Просвіта» та «Український клуб», відновили свою діяльність вже в сучасних умовах. А загалом досвід суспільної праці найзначніших товариств і клубів України, так само, як залишений ними культурний спадок, є вельми цінним і повчальним для теперішнього покоління.

Пам'ятник на честь пластунів у Івано-Франківську

Пам'ятний знак у Львові, присвячений «Просвіти»